

ਭਾਅ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ, ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!

ਨਵਸ਼ਰਨ

ਸਭ ਦੇ ਭਾਅ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਅਰੀਤ ਦੇ ਪਾਪਾ, ਮੇਰੀ ਮੰਮੀ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਜੀਵਨ-ਸਾਥੀ ਤੇ ਬੁੱਕੂ ਦੇ ਨਾਨਾ ਜੀ, ਸਾਡੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਨਾ ਪੂਰਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਖੱਪਾ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਗਏ। 27 ਸਤੰਬਰ, ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਕੋਈ ਸਾਢੇ ਛੇ ਵਜੇ ਮੈਂ ਤੇ ਅਤੁਲ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪੁੱਜੇ। ਪਾਪਾ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪਰ ਖੁਸ਼ ਤੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਲੇਟਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ, ਵੱਡੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ, ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। 'ਭਾਅ ਜੀ, ਕੀਹ ਹਾਲ ਹੈ?' ਅਤੁਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, 'ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ।' ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ, 'ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਦੀ ਕੀਹ ਖਬਰ ਹੈ?'

ਤੇ ਫੇਰ, 'ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕੀਹ ਨਵੀਂ ਖਬਰ ਹੈ?' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਉੱਠ ਖਲੋਵੋ, ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਲੇਟਿਆਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਬਗੈਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ।' ਅਰੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਹਣੇ ਮੌਜੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ— ਉਹ ਡਰਾਮਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਬੇ ਉੱਠ, ਤਕੜਾ ਹੋ ਜਾ। ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਗੀਤ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤਾ 'ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤੇ ਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਏ ਵੈਰਨੇ, ਲੋਕ ਹੜ੍ਹ ਲੈਜੂਗਾ ਹੜ੍ਹਾ.....' ਉਨ੍ਹੇ ਪੂਰਾ ਗੀਤ ਗਾਇਆ। ਪਾਪਾ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਤੇ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਸਾਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਬੈਠਿਆਂ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ...

...ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਤ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਉਏ ਏਨੀ ਨਲਾਇਕੀ, ਏਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ, ਸੱਠਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। "ਏਨੀ ਨਲਾਇਕੀ", ਉਹ ਅਕਸਰ ਦੁਹਰਾਂਦੇ। ਸਾਫ਼ ਵਰਦੀ ਤੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਬਸਤਾ ਪਾਈ ਚਾਈ-ਚਾਈ ਸਕੂਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹਰ ਦਲਿਤ ਬੱਚੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਤਿੰਨੀ-ਚੌਥੀ ਹਫ਼ਤੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਨੂੰ, ਹਰ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਟੇਪ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ। ਅਮਰਤ ਬੰਗੇ ਦੀ ਸੀਡੀ 'ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲੇ ਤੋਰ ਦੇ' ਦੇ ਕਵਰ 'ਤੇ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਬਾਲੜੀ ਧੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਤਸਲਾ ਤੇ ਬਾਲੜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬਾਲਟੀ ਹੈ। ਮਾਵਾਂ-ਧੀਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਰੱਜੇ-ਪੁੱਜੇ ਬੱਚੇ, ਸੁਹਣੀ ਵਰਦੀ ਤੇ ਬੂਟ-ਜਰਾਬਾਂ ਪਾਈ, ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਬਸਤੇ ਲਈ ਸਕੂਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਾਲੜੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਖ ਰਹੀ ਹੈ— "ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲੇ ਤੋਰ ਦੇ।"

ਪਾਪਾ ਹਰ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਕਵਰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਟੇਪ ਕਢਾਂਦੇ ਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ, 'ਮੇਰੇ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਨੇ। ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਤੋਂ ਧੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਆ ਰਹੀ

ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾਂਦੇ- 'ਸਾਡੀ ਸਿਆਸਤ ਇਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੱਕ ਹੋਵੇਗਾ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿੱਕੀ ਬਾਲੜੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਬਹੁਤ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿੱਸੀ। 'ਘਾਈਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਘਾਈ ਰਹਿਣ' ਜਿਸ ਨਜ਼ਾਮ ਦਾ ਸੱਚ ਸੀ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਤਿੱਖੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਪੈਰ-ਪੈਰ 'ਤੇ ਨਕਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸਨ ਜਾਂ ਕਾਲਮ ਸਨ ਜਾਂ ਤਕਰੀਰਾਂ, ਰੋਹ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਆਖਦੇ- 'ਮੇਰੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਹਾਲੀਂ ਵੀ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਗਏ ਨੇ, ਪਾੜਾ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਗ਼ਲਤ ਹੈ, ਇਹ ਨਿਜ਼ਾਮ ਝੂਠਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਰਥਚਾਰਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ 'ਬਦਲ' ਹੈ।' ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਾਲੇ 'ਬਦਲ' ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੇਰੋਕ ਯਕੀਨ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਲੜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ, ਲੜਨ ਦੀ ਚਾਹ ਤੇ ਲੜਨ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਕਦੀ ਮੱਠਾ ਪਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੇਯਕੀਨੀ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ। ਉਦੋਂ ਵੀ ਜਦੋਂ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ 'ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦੀ ਫੱਟੀ ਪੋਚੀ ਗਈ' ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਿਹਾ— ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿਆਂ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਇਹ ਫੱਟੀ ਪੋਚੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ।' ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਬਦਲਦੀ ਨੁਹਾਰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ। ਹਰ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਇਹੀ ਸਵਾਲ ਕਰਦੇ— 'ਤੁਹਾਡੇ ਫ਼ਿਕਰ ਕੀਹ ਨੇ? ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਕੀਹ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਣ ਆਏ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਹ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਥੀ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਅ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਉਸ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਭਾਅ ਜੀ, ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਪਟਿਆਲੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹਾਂ।' 'ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ', ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, 'ਪਰ ਤੂੰ ਹੋਰ ਕੀਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ?' ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਥੀ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ 'ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਰਨ' ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਭਾਅ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਸ ਵੱਲ ਬਰਾਬਰ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਨੇ।

ਉਹ ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਨਕਲਾਬ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਹਾਮੀ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹਰ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦੇ, ਹਰ ਹੀਲਾ ਅਪਣਾਂਦੇ ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਨਾਟਕ, ਸੰਗੀਤ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਲੋਕ-ਮੰਚ, ਸਾਂਝੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ, ਲੇਖਕ ਸਭਾਵਾਂ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਕੱਠ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਉਪਰਾਲੇ ਸਨ ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਅਤੇ ਪੈਰਲਲ ਕਲਚਰ ਦਾ ਅੰਗ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ, ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਟੇਜ ਲਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੋਲ ਖਲੋਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਿਆ, 'ਤੁਸੀਂ ਕੰਜਰਖਾਨਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲਵੋ ਸਟੇਜ ਦਾ।' ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ ਸਨ ਕਿ 'ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕੰਜਰਖਾਨਾ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ', ਉਦਾਹਰਣ ਸੀ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦਾ— 'ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਨਕਾਰਦੇ

ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਲਟਰਨੇਟਿਵ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਬਦਲ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ, ਲਹਿਰ ਬਣਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਗੰਦੇ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰਿਆ, 'ਸਾਡੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਜੰਮਣ, ਮੰਗਣ, ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਲਾ ਕੇ ਰੋਣਕ ਲਾਈਦੀ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਵੀ ਖੋਹ ਲਈ ਹੈ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁੱਚੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਕੈਸਟ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਹਾਨ ਲੋਕ ਕਵੀ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਗੀਤ, ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਰੋਹ ਭਿੱਜੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਨਜ਼ਮਾਂ, ਜਗਮੋਹਨ ਜੋਸ਼ੀ ਦੇ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਜਾਗਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਗੀਤ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜੇ। ਬਦੇਸ਼ੀਂ ਵੱਸਦੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੱਜ ਕੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਜੋ ਕਿ ਸੱਠਵਿਆਂ ਤੇ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਫ਼ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰੀ।

ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ, ਖੱਬਾ ਬਦਲ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੱਬੀ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਖੱਬੇ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੱਬੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੇ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਕੁ ਵਾਰ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੋਏ ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਨੇਪਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੇ। ਇਹਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ, 'ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕਰੀਏ, ਆਪਣੀ ਏਨਰਜੀ ਸਾਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਈਏ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭੰਡਣ ਜਾਂ ਥੱਲੇ ਖਿੱਚਣ ਵਿਚ ਵਕਤ ਜ਼ਾਇਆ ਨਾ ਕਰੀਏ।' ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਦਮ ਤੱਕ ਸਭ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਹਰ ਖੱਬੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਅੱਪੜਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਜੋੜਦੇ ਰਹੇ।

ਉਹ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਧੜਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਵਨਵਾਦ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੱਜ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਸੀ 'ਕਿ ਹਮ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਤੇ ਹੈ', 'ਹਮ ਜੱਟ ਹੋਤੇ ਹੈ', 'ਹਮ ਮਰਦ ਹੋਤੇ ਹੈ', ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਤੇ ਕਲਚਰ ਇਕ ਜਮਹੂਰੀ, ਔਰਤ-ਪੱਖੀ, ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨਰੋਆ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਰੋੜਾ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਵਨਵਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕਈ ਨਿਮਾਣੇ ਇਨਸਾਨ ਪਾਤਰ ਇਸ ਸ਼ਾਵਨਵਾਦ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਂਦੇ ਰਹੇ- ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਟੱਕਰਦਾ ਮਿਲਖੀ ਘੁਮਿਆਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰ ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਵਿਖਾਂਦੀ ਬਾਜ਼ੀਗਾਰਾਂ ਦੀ ਮਿੰਦੋ ਜਾਂ ਫੇਰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸ਼ਾਮਲਾਟ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਟਰੀਨ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਦਿੱਤੂ ਸਿੰਘ ਮਜ਼੍ਹਬੀ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਵਨਵਾਦ, ਜੱਟਵਾਦ ਤੇ ਮਰਦਊਪੁਣੇ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। 'ਉਹ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਭ ਨੂੰ ਨੱਚਣ ਲਾ ਦਏ। ਅਸਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਾ ਦਏ।' ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ-ਗਿੱਧੇ, ਭੰਗੜੇ, ਰਾਂਝੇ, ਮਿਰਜ਼ੇ, ਮਧਾਣੀਆਂ, ਚਾਟੀਆਂ, ਪੀਂਘਾਂ— ਦੇ ਕਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਫੇਰੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਕਸਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਬਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਤੇ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਹੈ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਦੇ ਬੋਲ ਹਨ ਤੇ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਰਾਸੀਆਂ, ਡੂੰਮਾਂ, ਭੰਡਾਂ ਦਾ ਖੂਬ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਪਰ ਖਾਲੀ ਕਿਸੇ ਕਹਿੰਦੀ-ਕਹਾਂਦੀ ਫੋਕ ਫਾਰਮ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਥਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਲਈ, ਸਿਆਸੀ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਣ ਲਈ ਤੇ ਇਹ ਜਤਾਣ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਨਿਮਾਣੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗੁਆਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜੁੱਅਰਤ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਨੇ। ਆਪਣੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਰੂਰਲ ਥੀਏਟਰ ਆਫ ਮੌਡਰਨ ਸੈਨਸੇਬਿਲਿਟੀ' ਕਿਹਾ— ਐਸਾ ਪੇਂਡੂ ਰੰਗਮੰਚ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਹੈ, ਜੋ ਬੀਤੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਜਾਉ ਪਰ ਜੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾ ਬੈਠੇ ਰਹੇ, ਸਿੱਖੇ ਤੇ ਅੱਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸੌੜੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਔਰਤ-ਦਲਿਤ ਵਿਰੋਧੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ, ਲੇਖਾਂ ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਆਪਣੇ ਬੇਬਾਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗਲੇ-ਸੜੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ ਅਤਿ ਪ੍ਰਚਲਤ ਔਰਤ ਦੀ ਗਾਲ੍ਹ, ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਮੰਨਣਾ, ਕੁੱਟਣਾ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ ਔਰਤਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਘਿਨੌਣਾ ਵਰਤਾਰਾ ਲਿੰਗ ਜਾਂਚ ਤੇ ਫੀਮੇਲ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਕਿਹਾ। ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਚੱਲੇ ਘੋਲਾਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ ਤੇ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਸਾਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਪੇ ਸੁਲਝਣ ਵਾਲਾ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਸਗੋਂ ਹਰ ਮੁਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੀਆਂ ਖੱਬੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਿਰਕਤ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਹਰ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋ ਕੇ ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦੀਆਂ। ਉਹ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਸੂਬਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਅਕਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦੀਆਂ। ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੀ, ਸਕੱਤਰ ਜੀ, ਸੂਬਾ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰ ਜੀ, ਆਮ ਕਰਕੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਔਰਤਾਂ ਕਾਮੀਆਂ ਕੀੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ, ਕੰਮ ਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਪਰ ਭਾਅ ਜੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਮੰਚ

‘ਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕਮਿਟਮੈਂਟ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਸਟੇਜਾਂ ‘ਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦਾ ਗਰੁੱਪਾਂ/ਪਾਰਟੀਆਂ/ਇਕਾਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਟਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਟੇਜ ‘ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣੇ ਗਏ— ‘ਔਰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਾਅ ਜੀ ਬੋਲਣਗੇ।’

ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ‘ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਹੱਕੀ (rightlessness) ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬੇਜ਼ਬਾਨ ਵਿਕਟਮ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਐਕਸ਼ਨ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ, ਨੁੱਕੜ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ, ਪੂਰੀ ਨਾਟ-ਟੋਲੀ ਦਾ ਅਟੁੱਟਵਾਂ ਅੰਗ ਹੋ ਕੇ ਨਾਲ ਚੱਲੀਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਟੇਜ ਅਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਲੋਕ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਖੱਬੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਮਾਣਮੱਤੀ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਅ ਜੀ ਨੇ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ।

1947 ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਤੇ ਉਜਾੜਾ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣਿਆਂ ਪਿੰਡਿਆਂ ‘ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਦੇ ਭੁਲਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਘਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਦੇ, ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਰੁਲਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸੱਠ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਝੈਲ ਤੇ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਨਾਰੋਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੋਚੀ ਬਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਨੰਗਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਸੀ, ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਰੋਹ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ‘ਤੇ ਘੜੇ ਰਹੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮਜ਼ਹਬੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ‘ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਲਿਆਂ ਤੋਂ ਧਰੁਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਨਾਂ ‘ਤੇ ਹੀ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ, ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਉਮਰ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਦ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਨਾਂ ਦੀ ਜਨੂੰਨੀ ਹਨੇਰੀ ਚੱਲੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਮੇਰੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਨਾਂ ‘ਤੇ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਭਰੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਜੀਣ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ।’ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਰੋ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਕ ਸਾਥੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਭਾਵੁਕਤਾ ਜਾਂ ਅਤਿ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ’ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦ ਦਿੰਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਭਾਵੁਕਤਾ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਦਿਲ ਦੀ ਮਾਰਮਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚ ਜਾਂ ਗੀਜ਼ਨ ਦੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ‘ਤੇ ਪਸੀਜ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਣਾ ਬਣਿਆ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਲਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਥੈਲੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬੱਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਫਿਰੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਕਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਤਾਰਕੁੰਡੇ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਝੂਠੇ ਪੁਲਸ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਨਕਸਲਵਾਦੀ

ਸਾਥੀਆਂ 'ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਵੀ ਸੀ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਮੈਂ ਨਾਸਤਕ ਕਿਉਂ ਹਾਂ?' ਮਹਾਸ਼ਵੇਤਾ ਦੇਵੀ ਦੀ 'ਹਜ਼ਾਰ ਚੌਰਾਸੀਵੇਂ ਦੀ ਮਾਂ' ਤੇ ਮੈਰੀ ਟਾਈਲਰ ਦੀ 'ਭਾਰਤੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ' ਵੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਨਰੋਆ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਛਾਪਦੇ ਰਹੇ। ਹਰ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਉਸ ਥਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੇਮ ਨਾਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਥੈਲੇ ਜੋੜਦੇ। ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੇ ਐਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਹੋਵੇ ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤ ਛਾਪਦਾ ਹੋਵੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਝੁਕਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਫਿਰਦਾ ਰਹੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਕਰਦਾ ਰਹੇ।

6 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਚੱਲਣਾ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਇਥੇ ਆਣ 'ਤੇ ਪਾਪਾ ਆਪਣੇ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਬਾਹਾਂ ਉਲਾਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਗੇ, ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਮੈਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਰੁਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ ਇਥੋਂ ਪਾਪਾ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਵਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਵਕਤ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖ ਸਕਾਂ, ਕੱਢ ਕੇ ਵੇਖ ਸਕਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਨਿੱਘ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਰਹਾਂ। ਪਰ ਕੀਹ ਲਵਾਂ- ਦੋ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਪਾ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸੋਨੇ ਦੀ ਨਿੱਬ ਵਾਲਾ ਪੈਂਨ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਵੇਖ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕੀਮਤੀ ਚਸ਼ਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਧਾਰਨ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਹਾਂ ਲੋਹੇ ਦਾ ਇਕ ਕੜਾ ਜਿਹੜਾ ਸਸਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸਥੀਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਨਿੱਕੂ ਨੂੰ ਲੱਭਾ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਘਰ ਆ ਕੇ ਸਾਂਭ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਂ ਨਾ ਮੰਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ। ਜਗਮੋਹਨ ਜੋਸ਼ੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਟੇਪ ਦਾ ਅੰਤ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਪਾ ਦੀ ਗੂੰਜਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ— 'ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਵੀ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ, ਲੋਕ-ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ, ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ, ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!!'

ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇੰਨਾ ਕੁਝ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਂਭ ਸਕੀਏ।

ਭਾਅ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ, ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!!

ਨਵਸ਼ਰਨ

99101-71808

(ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੱਡੀ ਧੀ)